

Piotr Weryński

Emergentne poziomy i przestrzenie w badaniach aktywnego obywatelstwa. Analiza morfogenetyczna

Tematem artykułu jest złożona problematyka emergentnych poziomów rzeczywistości społecznej, morfogenetycznych relacji między strukturami społeczno-kulturowymi a sprawstwem, jak również ich epistemologicznych i metodologicznych konsekwencji, które pozwalają na teoretyczne ugruntowanie badań nad wzorami uczestnictwa obywatelskiego i funkcjonowaniem sfery publicznej. Autor podjął też próbę odpowiedzi na pytanie, jak badać złożone, wielopoziomowe, emergentne zjawiska oraz procesy społeczno-ekonomiczne, znajdujące wyraz w sferze aktywności obywatelskiej.

Słowa kluczowe: morfogeneza, sprawczość, emergentne poziomy rzeczywistości, sfera publiczna, wzory uczestnictwa obywatelskiego.

Wprowadzenie

Funkcjonowanie sfery publicznej oraz instytucji społeczeństwa obywatelskiego jest wyrazem sprawczości dominujących zbiorowych podmiotów działania. Założenia o emergentnych poziomach rzeczywistości społecznej oraz morfogenetycznych relacjach między strukturą społeczno-kulturową a sprawstwem pozwalają ugruntować teoretycznie status badań nad wzorami aktywności obywatelskiej i stanem polskiej sfery publicznej na trzech poziomach (mikro-, mezo- i makrostruktury społecznej) oraz w trzech odpowiednich wymiarach przestrzennych (lokalnym, regionalnym i krajowym). Pośrednim celem tej konceptualizacji będzie próba uwolnienia powyższej problematyki od ciągle obecnego nacechowania wartościującego. Będzie to możliwe dzięki odwołaniu do aksjologicznie neutralnych kategorii pojęciowych dotyczących społecznego

sprawstwa: pierwotnych i zbiorowych podmiotów działania (Archer 2013, s. 254–283)¹.

Naczelne pytanie badawcze, na które szukano odpowiedzi, brzmi: jak badać emergentne (mikro-, mezo- i makrosocjalne), rozgrywające się w braudelowskiej perspektywie długiego trwania procesy morfogenezy (transformacji) aktywności obywatelskiej Polaków, kształtowania się ich wzorów uczestnictwa w sferze publicznej oraz społeczeństwie obywatelskim? Aby określić założenia ontologiczne, epistemologiczne i metodologiczne wielopoziomowych badań nad polskimi wzorami aktywności obywatelskiej oraz specyfiką polskiej sfery publicznej, należy rozpocząć od zdefiniowania kilku istotnych pojęć, by potem przejść do

¹ Ujęcie morfogenetyczne sfery publicznej różni się – przez swoją neutralność aksjologiczną i koncentrację na diagnozie oraz poszukiwaniu przyczyn istniejących uwarunkowań morfogenetycznych – od dominujących współcześnie, mniej lub bardziej nacechowanych normatywnie, koncepcji: republikańskiej (agonistycznej) Hannah Arendt, ale też bliskiej jej aksjologicznie idei etycznej sfery publicznej Adama B. Seligmana; liberalnej Ronalda Dworkina i konserwatywno-liberalnej koncepcji Bruce'a Ackermana; socjaldemokratycznej (deliberatywnej) koncepcji sfery publicznej Jürgena Habermasa; wreszcie komunitarnej perspektywy ideologicznej (Charles Taylor, Michael Walzer, Alisdair MacIntyre, Amitai Etzioni czy Michael Sandel).

Piotr Weryński
Katedra Stosowanych Nauk Społecznych
Wydział Organizacji i Zarządzania
Politechnika Śląska
ul. Roosevelta 26–28, 41-800 Zabrze
p.werynski@interia.pl

sprecyzowania zakresu powiązań między nimi. Do kluczowych kategorii pojęciowych w tym kontekście badawczym trzeba zaliczyć: zawarty w tytule ontologicznie istotny termin „emergencja”, dialektycznie powiązane z kategorią „struktura” pojęcie „sprawstwo” (*agency*) oraz kluczowe epistemologicznie, charakterystyczne dla realizmu krytycznego pojęcie „podejście morfogenetyczne”.

1. Rozumienie emergencji i sprawstwa

Do pojęcia emergencji na przestrzeni ostatnich stu kilkudziesięciu lat odwołują się również często przedstawiciele filozofii czy nauk społecznych jak nauk ekonomicznych. Jako kategorii filozoficznej po raz pierwszy użył go George Henry Lewes (1875), korzystali z niego również John Stuart Mill i Lloyd Morgan (por. Sawyer 2001, s. 553). W Polsce do nauk społecznych wprowadził je Jacek Szmátka (1989; idem, Warriner 1987; Szmátka, Skvoretz, Berger 1997), pisząc o emergentnych poziomach rzeczywistości – kluczowej kategorii w jego teorii emergentnego strukturalizmu socjologicznego. Współcześnie do emergencji jako założenia ontologicznego nawiązują badacze reprezentujący zarówno filozofię (Poczobut 2009), nauki społeczne (Bhaskar 1998b; Archer 1995), jak i ekonomiczne (Sawyer 2005; Praszkiér, Nowak 2012).

Socjologicznie zorientowany ekonomista Kim R. Sawyer (2005) za najbardziej istotną cechę zjawisk emergentnych w rzeczywistości instytucji społeczno-gospodarczych uważa występowanie interakcji wielu komponentów w obrębie sieci, gdzie cechy całości nie mogą być umiejscowione w jej częściach – są rozproszone w obrębie całego systemu. W świecie zjawisk emergentnych nie jest możliwe dokonanie redukcji całości do elementów o tych samych cechach, a komunikowanie się poszczególnych części odbywa się poprzez specyficzny i skomplikowany język. Jednocześnie występują trudności z określeniem wzajemnych relacji między poszczególnymi emergentnymi poziomami systemu (całości) i dochodzi do wyłaniania się zupełnie nowych elementów o swoistych właściwościach. Natomiast przedstawiciel filozoficznej kognitywistyki Robert Poczobut (2009, s. 14) za główne założenie teorii emergencji uważa

proces powstawania (wyłaniania się) systemów wyższego rzędu na podstawie organizujących się jednostek niższego rzędu, które konstytuują się poprzez interakcje z procesami i obiektami występującymi w ich otoczeniu. Do roli kontekstów otoczenia w procesie kształtowania emergentnych elementów rzeczywistości (poprzez rozróżnianie mikro-, mezo- i makrootoczenia) nawiązują też badacze o orientacji ekonomicznej (Obłój 2007).

Jacek Szmátka, twórca koncepcji emergentnego strukturalizmu socjologicznego, przyjmuje kilka założeń dotyczących ontologicznego statusu społecznych bytów ponadjednostkowych, które są mu pomocne przy ustalaniu teoretyczno-metodologicznych założeń perspektywy badawczej. Zgadza się on ze skrajnie realistycznym ontologicznie poglądem Pawła Rybickiego (1979, s. 56–57), że „zbiory (...), które można nazwać zbiorami społecznymi, mają właściwości realne, wychodzące poza sferę statystyczną i niesprowadzalne do sfery przedstawień”, natomiast „rzeczywistość (...) życia zbiorowego ma charakter nadrzędny w stosunku do bytów jednostkowych”. Grupy społeczne, układy ról czy struktury uważa on, podobnie jak jednostki, za byty realne – realne społecznie, jednak nieposiadające statusu ontologicznego przedmiotów fizycznych (Szmátka 1989, s. 13–15). Interpretowanie rzeczywistości wszelkich zbiorów społecznych miałyby polegać na ujmowaniu ich części składowych jako elementów strukturalnych, warunkujących kształt i funkcjonowanie całości (ogólnej struktury świata społecznego). Jednocześnie należy założyć, że elementy składowe są przez całość warunkowane (ibidem, s. 25–26). Tak rozumiane byty społeczne cechują się nieciągłością własności, to znaczy ich jakościową odrębnością i wewnętrzną jednorodnością. Tworzą nieredukowalne do siebie (emergentne), ale i wzajemnie się warunkujące poziomy rzeczywistości².

Konsekwencją przyjętych przez Szmátkę założeń ontologicznych – o emergentnych poziomach

² Emergentna rzeczywistość społeczna według Szmátky jest abstrakcyjnym układem czterech poziomów integracji zjawisk społecznych: działających jednostek, mikrostruktur, makrostruktur społecznych i – najbardziej abstrakcyjnego – świata społecznego *en bloc*, którego elementami strukturalnymi są trzy pozostałe formy (poziomy) integracji społecznej.

rzeczywistości społecznej – jest swoista epistemologia. Emergentne poziomy społeczne wymagają odmiennych niż tradycyjnie redukcjonistyczne, ale też nieholistycznych schematów wyjaśniania relacji między nimi³. Elementy składowe społeczeństwa są we współzależności i oddziałują na siebie. Ich własności i relacje wzajemne nie dają się wyjaśniać bez uwzględniania kontekstu całości – świata społecznego *en bloc*. Społeczeństwo jest wewnątrznie uwarstwione, ma strukturę i organizację, a jego funkcjonowanie nie jest możliwe do interpretacji w ramach nawet najbardziej precyzyjnych analiz na poziomie cech i własności jednostki ludzkiej czy działających jednostek. Całości społeczne są umiejscowione w określonym kontekście czasu i przestrzeni. Szmatka postuluje, aby proces wyjaśniania określonego zjawiska czy procesu społecznego rozpoczynać od ustalenia jego statusu ontologicznego, podstawowych uwarunkowań jego występowania (w tym wspomnianych kontekstów czasu i przestrzeni). Następnie trzeba sformułować wyjaśnienie pierwszego rzędu, to znaczy w obrębie jednego poziomu emergentnej rzeczywistości społecznej, gdzie eksplanans i eksplanandum pochodzą z tego samego poziomu (np. mikro- czy makrorzeczywistości). Dalej na podstawie przyjętych założeń ontologicznych oraz analizy głównych zależności i uwarunkowań istnienia badanego zjawiska należy sformułować wyjaśnienie drugiego rzędu, nazywane ostatecznym. Wyjaśnienie to powinno odwoływać się w eksplanansie do praw i twierdzeń z poziomu innego niż eksplanandum (ibidem, s. 34–37). Kierunkiem poszukiwań wyjaśnień ostatecznych (jak najszerszych zakresowo) jest poziom świata społecznego *en bloc*.

Drugą obok koncepcji emergentnego strukturalizmu ważną inspirację teoretyczną dla dyrektyw metodologicznych dotyczących badania sfer aktywności obywatelskich – jako emergentnych

poziomów rzeczywistości – będzie stanowiła krytyczno-realistyczna teoria morfogenezy sprawstwa, struktur społecznych i kultury Margaret Archer i Roya Bhaskara. Pojęcie emergencji miało kluczowe znaczenie dla sformułowania przez nich koncepcji stratyfikacji rzeczywistości społecznej. Emergentna rzeczywistość społeczna cechuje się występowaniem autonomicznych, nieredukowalnych do siebie bytów społecznych, w których struktury nie determinują działań jednostek, ale również nie są przez nie determinowane. Poszczególne formy społeczne posiadają autonomiczny status ontologiczny (Bhaskar 1998b; Archer et al. 1998). Są wyposażone w swoje siły przyczynowe oraz własności. Badania poszczególnych struktur społecznych, zjawisk kulturowych, instytucji, ale też działań jednostek wyposażonych w podmiotową moc sprawczą powinny uwzględniać ich autonomię ontologiczną oraz możliwość ujmowania ich jako osobnych przedmiotów naukowych analiz.

Zastosowanie koncepcji stratyfikacyjnej i emergentnej natury osoby ludzkiej oraz społecznych całości ponadjednostkowych wymaga wykroczenia poza metodologiczny kolektywizm (holizm), jak i metodologiczny indywidualizm. Realizm Archer jest krytyczny wobec skrajnie redukcjonistycznych odmian tego pierwszego (np. w ujęciu Durkheima), jak i drugiego (np. Homansa). Skrajne typy redukcjonizmu w teoriach socjologicznych nazywane są przez brytyjską socjolog „konflacjami”, inaczej mówiąc upraszczającymi połączeniami. Konflacje te redukują bowiem własności całości ponadjednostkowych odpowiednio do własności jednostek albo traktują cechy jednostek ludzkich jako efekty determinant społecznych. Każdy z dwóch skrajnych redukcjonizmów napotyka trudności w wyjaśnianiu określonych aspektów wzajemnych relacji między tym, co jednostkowe, a tym, co społeczne⁴.

³ Krytyczny stosunek Szmatki do skrajnych form interpretowania relacji między jednostką a społeczeństwem, czyli wobec holizmu oraz metodologicznego indywidualizmu, koresponduje z postulowaną przez twórców realizmu krytycznego (Bhaskar 1998a; Archer 2013) potrzebą wykroczenia poza metodologiczny kolektywizm oraz przesocjalizowaną koncepcję człowieka (Wrong 1961), jak metodologiczny indywidualizm, kwestionujący autonomię, realność i nieredukowalność całości społecznych.

⁴ Według Archer metodologiczny kolektywizm nie jest w stanie wskazać źródeł istniejących struktur społecznych oraz ciągłej zmiany w kontekście ustrukturalizowania oraz warunkowania motywów i działań sprawczych jednostek przez czynniki społeczne. Metodologiczny indywidualizm ma trudności z „wyjaśnieniem oddziaływania struktur społecznych nieredukowalnych do terażniejszych interakcji, posiadających często odległe geograficznie i histo-

W podjętych badaniach obok pojęcia emergentnych poziomów społeczeństwa istotna teoretycznie będzie też, obecna już w naukach społecznych od ponad 20 lat, kategoria *agency*, najczęściej tłumaczona na język polski jako podmiotowość (Sztompka 2005), podmiotowość sprawcza (Wnuk-Lipiński 2008) lub sprawstwo (Mrozowicki, Nowaczyk, Szlachcicowa 2013). W literaturze przedmiotu najpowszechniej stosowana jest jej konceptualizacja zaproponowana przez Anthony'ego Giddensa (2003). Sprawstwo definiuje on jako możliwość wywoływania przez określony podmiot działań, przy jednoczesnym założeniu, że w każdym momencie ma on też możliwość podjęcia działań odmiennych. Archer pojęcie sprawstwa definiuje szerzej, nie ogranicza go tylko do aktywności podmiotu działania. Uważa, że cechą konstytutywną sprawstwa nie jest tylko możliwa aktywność podmiotu, ale samo jego istnienie. Archer jest krytyczna wobec założeń dotychczasowych teorii sprawstwa, głównie teorii strukturacji Giddensa. Koncepcja strukturacji ma ograniczoną moc eksplanacyjną, ponieważ brakuje w niej analitycznego rozdzielenia struktur i sprawstwa, czego konsekwencją jest trudność w określeniu marginesu wolności dla działań jednostek oraz zakresu ich ograniczeń wynikających z uwarunkowań instytucjonalnych (Archer 1985, s. 82; 2013, s. LX)⁵.

Już przez sam fakt istnienia określonego podmiotu występują istotne konsekwencje, które warunkują otaczające go konteksty społeczne, pośrednio strukturalne i kulturowe (Archer 1995, s. 118). Przykładem mimowolnego sprawstwa są efekty pojawienia się demograficznych determinant kształtujących lokalne rynki pracy czy niespodziewany wzrost aktywności obywatelskiej i kapitału społecznego o charakterze pomostowym w pewnych małych społecznościach lokalnych, w których pierwotnym bodźcem motywującym do działania było utrzymanie szkół zagrożonych

rycznie źródła" (Mrozowicki, Nowaczyk, Szlachcicowa 2013, s. 15).

⁵ Przykładem centralnej konklacji jest też teoria habitusu Pierre'a Bourdieu (1990a; 1990b). Koncepcja ta uniemożliwia rozróżnienie między podmiotem działania a jego społecznym kontekstem oraz redukuje możliwości sprawstwa podmiotów społecznych na rzecz struktur społecznych (Archer 2007, s. 41).

likwidacją z powodu zbyt małej liczby uczniów, a późniejsza trwała aktywność społeczności była ich mimowolnym efektem.

Powyższa konceptualizacja sprawstwa będzie przydatna w badaniach nad emergentnymi poziomami polskiej sfery publicznej ze względu na możliwość analitycznego rozróżnienia tego, co strukturalne, od efektów podmiotowych działań aktorów społecznych.

2. Podstawy analizy morfogenetycznej

W pracach Archer można odnaleźć założenia ontologiczne dla analiz relacji między systemem społecznym i kulturowym a upodmiotowionym działaniem jednostkowym (sprawstwem). Według Archer – za Bhaskarem – nowe warstwy rzeczywistości wyłaniają się poprzez swoistą kombinację wchodzących w ich skład elementów. Własności tak powstałych nowych jakości społecznych nie dają się zredukować do cech ich części, chociaż te ostatnie są niezbędne do ich istnienia. Własności rzeczywistości społecznej z poziomów mikro- i mezostruktury stanowią elementy ontologicznej stratyfikacji rzeczywistości, a istniejące w ich ramach procesy oraz działania społeczne dopełniają zjawiska na poziomie makrostruktury. Natomiast refleksyjność, uniwersalna własność konstytuująca ontologicznie działania jednostkowe, jest traktowana jako mechanizm zapośredniczający (umożliwiający) relacje między strukturami społecznymi i kulturowymi a ludzkim sprawstwem. Refleksyjność oddziałuje bezpośrednio na morfostazę (reprodukcję) lub morfogenezę (transformację) indywidualnych podmiotów działania – pozwala im przeformować sposób życia, tożsamość indywidualną, jak i społeczną, natomiast w sposób pośredni może przyczyniać się do morfostazy lub zmieniać morfogenezę struktur społecznych lub instytucji (Domecka 2013; Mrozowicki, Nowaczyk, Szlachcicowa 2013).

W określonych kontekstach zewnętrznych jednostka ludzka jako podmiot działania lub aktor społeczny⁶ podlega warunkowaniu, choć

⁶ Aktorem społecznym Archer (1995, s. 277) nazywa działającą jednostkę, która dokonała świadomego wyboru zestawu ról społecznych, określonego przez własności systemowe, i stara się go realizować.

nie jest determinowana, przez niezależne od niej systemy – strukturalny i kulturowy. Jednocześnie jej odmienne, jednostkowe, emergentne własności (głównie emocjonalność i refleksyjność) powodują, że nawet podobne usytuowanie społeczne nie generuje zbliżonych wzorów postępowania. Inaczej mówiąc, jednostka ludzka nie jest przypisana do swojej pierwotnej pozycji społecznej. Posiada własność sprawstwa, może dokonywać wyboru między dostępnymi rolami społecznymi oraz uosabiać je w charakterystyczny dla siebie sposób. W kontekście istniejących uwarunkowań strukturalno-kulturowych może konstruować własną tożsamość społeczną. Jednocześnie ta sama jednostka jako aktywny współtwórca zbiorowego podmiotu działania może realizować tak własne, jak i grupowe interesy materialne i idealne w ramach mniej lub bardziej ukształtowanego społeczeństwa obywatelskiego. Jednostka przyczynia się pośrednio do zmiany w systemie dystrybucji zasobów, morfogenezy ról społecznych – a morfogeneza zachodząca na poziomie pierwotnych podmiotów działania łączy się (wzajemnie warunkuje) z procesami morfogenezy społecznej i kulturowej.

Jak wspomniano wcześniej, emergencja poziomów społecznych, zarówno działających jednostek, które posiadają potencjał sprawstwa wynikający z ich refleksyjności, jak i bardziej złożonych form społecznych z wymiarów mikro-, mezo- i makrospołecznego, pozwala traktować zjawiska i procesy społeczne występujące na każdym z poziomów jako osobne przedmioty badań. Ma to istotne poznawczo znaczenie, ponieważ złożone zjawiska czy procesy występują zwykle na kilku poziomach integracji życia społecznego i ich analityczne wyodrębnienie na każdej z interesujących badacza płaszczyzn umożliwia dotarcie do ich specyfiki ontologicznej oraz dobrane metody badawczej adekwatnej dla danego poziomu emergentnej rzeczywistości.

Przykładem złożonego procesu, który zachodzi na kilku poziomach emergentnej rzeczywistości, jest proces socjalizacji – jakościowo oraz instytucjonalnie zróżnicowany, przebiegający często autonomicznie w grupach pierwotnych, społecznościach lokalnych oraz w wymiarze makrostrukturalnych instytucji oświatowo-wychowawczych, które realizują ogólnokrajowe, wyabstrahowane

z lokalnych kontekstów, wystandaryzowane mini-ma programowe. Podobnie można interpretować zakorzenione w strukturze i kulturze procesy kontroli społecznej realizowane na poziomie działań jednostkowych, małych grup (np. rówieśniczych i zawodowych) oraz szeroko pojętej sfery instytucjonalnej, charakterystycznej dla makrostruktury. Również aktywność indywidualnych i zbiorowych aktorów w sferze publicznej, instytucji trzeciego sektora, oddolnych ruchów społecznych czy mających szczególny status ontologiczny społeczności internetowych (te bowiem działają w skali wirtualnej, która koresponduje jednocześnie z mikro-, mezo- i makroskalą) może być ujmowana jako przejaw emergencji i stratyfikacji rzeczywistości społecznej. Przebieg wyżej wspomnianych zjawisk i procesów w poszczególnych wymiarach życia społecznego charakteryzuje się, zgodnie z założeniami realizmu krytycznego (emergencji), odrębnością i nieciągłością ich własności. Dlatego mogą być interpretowane jako autonomiczne jakościowo byty społeczne na każdym z poziomów emergentnej rzeczywistości.

Krytyczny realizm, którego kluczową przedstawicielką obok Bhaskara (1998a; 1998b; 1998c) jest Archer, epistemologicznie pozostaje w opozycji zarówno do tradycji intelektualnej empiryzmu Davida Hume'a, jak i transcendentalnego idealizmu Immanuela Kanta. Przedstawiciele tej orientacji przyjmują podstawowe założenie teorii poznania, mówiące o tym, że badanie naukowe ma na celu uzyskanie wiedzy na temat rzeczywistości istniejącej niezależnie od naszych jej przedstawień. Przedmiotem poznania naukowego nie są empirycznie obserwowane zjawiska, ale struktury i mechanizmy je wywołujące, które funkcjonują niezależnie od naszej wiedzy o nich (Sayer 2000, s. 11). Bhaskar (1998a) twierdzi, że nieprzechodnich obiektów poznania, czyli tych zjawisk, które istnieją niezależnie od naszego ich poznania, nie należy utożsamiać z przechodnimi obiektami wiedzy, czyli metodami lub modelami badania rzeczywistości. Realność badanych zjawisk i procesów według Archer (2003, s. 36) nie przejawia się tylko w ich empiryczności, ale przede wszystkim w przyczynowości. Realne są mechanizmy przyczynowe wynikające z relacji istniejących między poszczególnymi bytami społecznymi, precyzyjniej z relacji między własnościami i siłami

struktur społecznych i kulturowych a możliwościami sprawczymi podmiotów indywidualnych i grupowych. Rzeczony siły przyczynowe nie mają charakteru koniecznego. Nie wszystkie mechanizmy, powiązane z odpowiednimi strukturami czy aktorami społecznymi, są uaktywniane w procesach morfogenetycznych. Bezpośrednie badania empiryczne nie dostarczają więc dowodów na „realność” sił sprawczych, „ponieważ część z tych sił nie podlega bezpośrednim doświadczeniom, a inne mogą być nieaktywne ze względu na działanie innych mechanizmów” (Mrozowicki, Nowaczyk, Szlachcicowa 2013, s. 13).

Z głównym postulatem epistemologicznym realizmu krytycznego (nakazującym prowadzenie badań w taki sposób, aby uzyskać wiedzę na temat rzeczywistości istniejącej niezależnie od naszych jej przedstawień) oraz ontologią realistyczną Szmatki (zakładającą realne społecznie, ale i abstrakcyjne istnienie elementów strukturalnych całości społecznych) (Cruickshank 2003, s. 3; Szmatka 1989, s. 23–27) pozytywnie koresponduje klasyczna już koncepcja pojęć wzorcowych Marii Ossowskiej (1985). O wyborze wspomnianej konwencji metodologicznej zadecydowała lektura pracy *Moralność mieszczańska*, a dokładniej – końcowej noty metodologicznej o pojęciach wzorcowych jako narzędziach badania. W tekście tym autorka dokonuje krytycznego rozróżnienia między podejściem metodologicznym typów idealnych Maxa Webera, które są tylko pojęciowymi konstruktami badacza, a pojęciami wzorcowymi, które tworzą się w ramach długotrwałych, zobiektywizowanych procesów społecznych, często wielowiekowych doświadczeń i porównań. Nie mają określonego twórcy czy inspiratora (ibidem, s. 377–378). Na gruncie teorii realistyczno-krytycznej można dostrzec podobieństwo idei pojęć wzorcowych do Archerowskich emergentnych właściwości strukturalnych i kulturowych, których treści oraz zakres podlegają, podobnie jak desygnaty pojęć wzorcowych, warunkowaniu strukturalnemu (np. gry o władzę grup interesu) lub kulturowemu (np. walka idei legitymizujących określoną strukturę klasowo-warstwową) w czasie oraz działaniu sprawczemu aktorów społecznych, czego efektem jest społeczna morfostaza lub morfogenza.

Pojęciem wzorcowym jest według Ossowskiej moralność mieszczańska – konwencja pojęcio-

wa, ale również fakt społeczny, ukształtowany historycznie i ideowo w określonej fazie rozwoju nowożytnej cywilizacji zachodniej. Podobnie można ujmować rozumienie wzorów uczestnictwa obywatelskiego (Weryński 2010). Zarówno republikański, jak i liberalny wzór uczestnictwa obywatelskiego jest ukształtowany historycznie, niezależnie od arbitralnych modeli i ujęć pojęciowych. Można rzec, że istnieje on realnie w swoich kulturowych (idee i wartości) oraz społecznych (interesy grupowe) przejawach. Przy takim ujęciu pojęć wzorcowych zadaniem badacza jest wydobycie ich założeń konstytutywnych, zarówno z dzieł ojców założycieli idei republikańskiej oraz liberalnej, jak i z kontekstów społecznych, politycznych oraz gospodarczych, w których wyłaniały się, reprodukowały i ulegały transformacji. Przy zastosowaniu pojęć wzorcowych ważniejsze jest odnajdywanie genezy istotnych dla problemu badawczego współczesnych znaczeń niż prezentacja ich sensów historycznych. Następnie należy odnaleźć w rzeczywistości współczesnej ich operacyjnie dostępne desygnaty.

Archer analitycznie wyodrębnia system kulturowy, który obejmuje zespół idei pozostających ze sobą w logicznych relacjach sprzeczności i uzupełniania się. Wyróżnia też interakcje społeczno-kulturowe, które dotyczą konfliktowych lub uporządkowanych relacji między jednostkami i grupami interesu. W ich ramach podmioty działania odwołują się do idei pochodzących z systemu kulturowego, aby realizować swoje interesy materialne i idealne (Archer 1996). Założenia morfogenetyczne dotyczące dualizmu kultury i sprawstwa pozwalają na analizę ich interakcji w wymiarze czasu, czyli np. uwzględniać wynikające z procesów długiego trwania uwarunkowania religijne, geograficzne, społeczno-gospodarcze. Założenia te stanowią ontologiczną podstawę dla wielopoziomowych badań nad wzajemnym warunkowaniem się elementów struktury społeczno-kulturowej a sprawstwem. Umożliwiają odnajdywanie wzajemnych powiązań między uwarunkowaniami regionalnymi, lokalnymi, środowiskowymi a podejmowanymi przez indywidualne i zbiorowe podmioty działaniami sprawczymi.

Obok dwóch poziomów zjawisk kulturowych Archer wyróżnia dwa poziomy zjawisk społecz-

nych. Strukturę społeczną określa jako system relacji między pozycjami społecznymi ludzi, które wyłaniają się wspólnie jako skutki przeszłych działań jednostkowych i zbiorowych. Cechuje się ona ontologiczną autonomią własności, oddziałuje na indywidualnych aktorów społecznych i jest przedmiotem ich oddziaływań. Nie można struktur społecznych zredukować ani do utrwalonych wzorów interakcji, rozumianych na sposób bliski symbolicznemu interakcjonizmowi, ani do Giddensowskich ciągle korygowanych reguł instytucjonalnych. Konteksty systemu kulturowego, dotyczące logicznych związków między ideami, oraz konteksty systemu społecznego, odnoszące się do relacji między pozycjami i do odpowiadających im zasobów, są określane przez autorkę *Realist Social Theory* jako emergentne własności kulturowe (EWK) i emergentne własności strukturalne (EWS). Warunkują one interakcje społeczne i są powiązane z realizacją interesów przypisanych do konkretnych, dziedziczonych pozycji. Określają warunki wyjściowe – zarówno dla relacji zbieżności, podtrzymujących morfostaż, jak i rozbieżności – prowadzące do morfogenezy tak między całymi systemami społecznym i kulturowym, jak i między elementami w ramach systemu społecznego, systemu kulturowego oraz między różnymi elementami ich obu (eadem 1995).

Określone w powyższy sposób EWS i EWK można wyodrębniać na kolejnych poziomach rzeczywistości (mikro, mezo, makro). Dzięki temu zabiegowi analitycznemu możliwe jest stworzenie ram dla diagnozy oraz wyjaśniania związków między określonymi emergentnymi kontekstami społeczno-kulturowymi a motywami oraz efektami działań indywidualnych i zbiorowych aktorów społecznych na każdym z poziomów.

3. Analiza morfogenetyczna poziomów polskiej sfery publicznej

Podejście morfogenetyczne sprowadza się do stwierdzenia, że zastane struktury społeczne i systemy kulturowe warunkują interakcję społeczną – ale nie determinują jej – której efektem jest reprodukcja lub transformacja tych struktur w kolejnych fazach cyklu morfogenetycznego:

społecznego i kulturowego warunkowania, interakcji oraz przepracowania. W cyklu morfogenetycznym możliwe jest diagnozowanie i wyjaśnianie dynamiki zmian partycypacji obywatelskiej. Przemiany wzorów uczestnictwa w sferze publicznej i społeczeństwie obywatelskim, ze względu na swoje osadzenie w historycznie uwarunkowanej strukturze społeczno-kulturowej oraz wagę indywidualnego i grupowego sprawstwa dla ich morfogenezy, wydają się szczególnie predestynowane do takiej analizy.

W kontekście polskiego systemu społecznego i kulturowego, a zwłaszcza w sferze aktywności obywatelskiej, można wyróżnić swoiste emergentne własności kulturowe oraz strukturalne, warunkujące logiki sytuacyjne, w których działają podmioty indywidualne i zbiorowe. Za elementy konstytuujące polskie emergentne własności kulturowe uznać można wspomniane już dwa historycznie ukształtowane inteligenckie⁷ wzory uczestnictwa obywatelskiego: republikański i liberalny. Wzór republikański, czyli wspólnotowy, akceptuje ideę „wolności do”, a więc obowiązek uczestnictwa w życiu społecznym, wręcz misję, i realizuje patronacki, protekcyjny stosunek wobec innych warstw społecznych. Jest etatystyczny, centralistyczny, punitarny, światopoglądowo bliski nauce Kościoła katolickiego. Natomiast wzór liberalny, czyli indywidualistyczny, jest zgodny z ideą „wolności od”, a więc podkreśla istnienie prawa (nie obowiązku) do uczestnictwa, realizuje partnerski, zorientowany na kooperację czy współdziałanie styl zaangażowania; jest prorynkowy, deregulacyjny, permisywny, światopoglądowo neutralny. Można wskazać poważne przesłanki o charakterze strukturalnym, aksjornormatywnym, politycznym bądź gospodarczym, które pozwalają uznać polską sferę publiczną za miejsce współistnienia, ale też trwającej konfliktowej kohabitacji tych dwóch modeli uczestnictwa w życiu publicznym (Weryński 2010).

Poszczególne indywidualni i zbiorowi aktorzy społeczni, wchodząc w społeczno-kulturowe interakcje, odwołują się do określonych EWK, aby realizować swoje interesy materialne i ideowe.

⁷ Tomasz Zarycki i Tomasz Warczok (2014) mówią o istnieniu w Polsce hegemonii inteligenckiego metaunwersum.

Warunkują one kulturowo, poprzez własne dominujące aksjonormatywnie i medialnie narracje ideowe, polską sferę publiczną oraz styl uczestnictwa Polaków w życiu publicznym. Wzory republikańskie realizują środowiska inteligencji etosowej i grupy społeczne podzielające ten system wartości, kontynuujące tradycje jeszcze XIX-wiecznej, postszlacheckiej służby publicznej. Natomiast wywodzący się z tradycji mieszczańskiej wzór liberalny, historycznie nie tak mocno zakorzeniony w świadomości społecznej Polaków, określa postawy obywatelskie tej części społeczeństwa, która utożsamia się z wartościami i interesami nowej klasy średniej. Wzory te w dalszym ciągu kulturowo i strukturalnie predestynują szeroko pojętą inteligencję, jako delegowaną historycznie, do aktywnego reprezentowania całego narodu.

Dominujące w społeczeństwie polskim emergentne własności strukturalne tworzy system relacji między dwiema przedstawionymi elitami oraz powiązanymi z nimi grupami społeczno-zawodowymi. Posiadają one własne, często sprzeczne interesy materialne (co przejawia się np. istnieniem napięć związanych z odmiennymi poglądami na stopień interwencjonizmu państwa w gospodarce), dzieląc odmiennie aksjologie dotyczące życia prywatnego obywateli, jak i publicznego (odnoszące się np. do skali uczestnictwa Kościoła katolickiego w życiu publicznym i wynikających z tego konsekwencji prawnych czy obyczajowych), uczestnicząc wreszcie w ciągłym tworzeniu logik sytuacyjnych, w ramach których toczy się walka o władzę na poszczególnych poziomach życia politycznego (lokalnym, regionalnym, ogólnokrajowym).

Inaczej mówiąc, przyczyną obecnego stanu polskiej sfery publicznej oraz społeczeństwa obywatelskiego (elitarystycznego i wyspowego) należy szukać w historycznie ukształtowanym, specyficznym polskim systemie emergentnych własności strukturalnych i kulturowych. Wyraża się on w sferze EWS wiodącą rolę inteligencji etosowej jako głównego kreatora wzorów uczestnictwa obywatelskiego oraz w mniejszym stopniu obecnością wzorów mieszczańskich, które realizuje dziś głównie nowa klasa średnia. Te dwa uwarunkowania strukturalne są legitymizowane przez dominujące EWK, czyli zespół założeń

aksjonormatywnych, powiązane odpowiednio z ideologią republikańską oraz liberalną. Tworzące system społeczny dominujące dwa zestawy EWS i EWK stwarzają warunki do realizacji interesów i wartości uprzywilejowanej części społeczeństwa na każdym z poziomów życia społecznego i przestrzennego (regiony), jednocześnie ograniczając kształtowanie się odmiennych, mniejszościowych wzorów aktywności obywatelskich.

Emocjonalność i refleksyjność pierwotnych podmiotów działania, ale też aktorów społecznych jest warunkowana przez specyficzną polską konfigurację emergentnych własności strukturalnych i kulturowych. Aktywność szerokich kręgów społecznych, pozbawionych zasobów kapitału ekonomicznego, społecznego i kulturowego wystarczających dla ich społecznego sprawstwa, jest przez te emergentne własności hamowana. Warunkowanie to przyjmuje formę nieświadomionej przemocy symbolicznej.

4. Postulaty metodyczne do badań trzech poziomów aktywnego obywatelstwa

Wzajemne warunkowanie się odrębnych ontologicznie poziomów rzeczywistości społecznej pozwala na założenie, że ich waga dla wyjaśniania relacji między nimi jest podobna. Założenie to wzmacnia przyjęcie tezy o analitycznym dualizmie rzeczywistości społecznej, w której dla zrozumienia stosunków jednostki i społeczeństwa równie istotne są ponadjednostkowe struktury społeczno-kulturowe, jak działania sprawcze, a każdy z bytów społecznych posiada nieredukowalne własności i siły przyczynowe. Powyższe założenia czynią uprawnionym zestawianie i interpretowanie różnego typu danych (strukturalnych i subiektywnych) na każdym emergentnym poziomie rzeczywistości z osobna, a następnie konfrontowanie wyników badań (głównych wątków tematycznych) uzyskanych dla poszczególnych wymiarów rzeczywistości. Koncepcje emergentnych poziomów rzeczywistości, analitycznego dualizmu struktury i sprawstwa mogą stanowić uzasadnienie dla swoistej procedury metodologicznej – triangulacyjnej procedury badawczej.

Aby uzyskać efekt synergii poznawczej oraz sprzężenie wyników poszczególnych działań weryfikacyjnych, można do przedmiotu badań stosować – świadomie pozostając w konwencji teorii morfogenetycznej – podejścia triangulacyjne (Denzin 1970; Konecki 2000; Silverman 2007). W literaturze przedmiotu funkcjonują cztery podstawowe typy triangulacji: danych, badacza, teorii i metod⁸, które przy tak rozbudowanych celach oraz złożonej problematyce badawczej należy stosować adekwatnie do problemu badawczego. Ponadto można zaproponować dwa nowe typy triangulacji, które osadzone są w perspektywie teoretycznej realizmu krytycznego oraz emergentnego strukturalizmu: triangulację poziomów analizy (w sensie społecznym oraz przestrzennym) i triangulację perspektyw poznawczych różnych podmiotów działania.

Istnienie nieredukowalnych do siebie centralnych, regionalnych i lokalnych sfer publicznych oraz sfer aktywności obywatelskiej implikuje określone podejście metodologiczne do ich wyjaśniania. Proponowanym sposobem badania relacji między emergentnymi poziomami rzeczywistości jest triangulacja poziomów analizy, czyli uwzględnianie w pracy analitycznej wzajemnego oddziaływania elementów mikro-, mezo- i makro-rzeczywistości przez porównywanie ze sobą danych z owych trzech poziomów. Dużą rolę w tym podejściu odgrywają oddziaływania czynników egzogennych (emergentnych sił przyczynowych) na każdym z wyróżnionych poziomów analizy, które można traktować jako efekty interakcji społeczno-kulturowych między działaniami struktur a sprawstwem odpowiednich zbiorowych podmiotów działania. Rozważyć należy istotność instrumentalnych powiązań społeczności z systemami zewnętrznymi (regionalnymi lub krajowymi ośrodkami władzy, ponadregionalnymi

mi organizacjami pozarządowymi, strukturami Unii Europejskiej, oddziaływaniami globalnych i regionalnych koniunktur gospodarczych oraz uwarunkowań geopolitycznych). Istotne są również wzajemne relacje: sprzężenia zwrotne między centralną sferą publiczną i charakteryzującymi ją głównymi dyskursami a regionalnymi i lokalnymi ich odpowiednikami, ponieważ istnienie badanych narracji przejawia się na każdym z trzech poziomów rzeczywistości społecznej. W przypadku badań nad wzorami aktywności obywatelskiej triangulacja poziomów analizy wyraża się poprzez odnajdywanie przejawów istnienia w świadomości badanych, z lokalnych, regionalnych i ogólnopolskich sfer publicznych, komponentów dwóch narracji, ich źródeł grupowych (klasowo-warstwowych i regionalnych, np. śląskich, kaszubskich, wielkopolskich) oraz uogólnionych resentymentów determinujących zakres i skalę uczestnictwa obywatelskiego Polaków.

Przy analizie ogólnopolskiej sfery publicznej można zastosować podejście strukturalne oraz synchroniczną metodę porównawczą (Babiński 2004, s. 40–51), jak też odnieść się do ram analitycznych czy tendencji strukturalnych wymienionych przez Eisenstadta (1977; 2006, s. 25–31). Wskazuje on na efekty procesów historycznych, geopolitycznych, kulturowych oraz strukturalnych, które na przestrzeni kilkuset lat doprowadziły do wykształcenia się zachodnich fenomenów sfery publicznej i społeczeństwa obywatelskiego. Należy dokonać konfrontacji założeń i ram strukturalnych, w których funkcjonują zachodnioeuropejskie sfery publiczne, z polskimi uwarunkowaniami historycznymi, geopolitycznymi, kulturowo-religijnymi i wreszcie strukturalnymi. Analizy trzeba oprzeć na różnorodnych źródłach zastanych (m.in. raportach polskich i zachodnich instytucji badawczych, organizacji pozarządowych powołanych do monitorowania stanu rozwoju społeczeństwa obywatelskiego, opracowaniach Głównego Urzędu Statystycznego, raportach Transparency International czy Freedom House). Analiza porównawcza powinna wykazać ewentualne przewagi oraz dysfunkcje ograniczające rozwój polskiej sfery publicznej, a w konsekwencji stan rozwoju społeczeństwa obywatelskiego oraz przypuszczalnie deficyty sieciowego i pomostowego kapitału społecznego.

⁸ Ograniczenie triangulacji teoretycznych do koncepcji o niesprzecznych założeniach ontologicznych, epistemologicznych (jak między paradygmatem morfogenetycznym a konwencją metodologiczną pojęć wzorcowych) pozwala znaleźć ugruntowanie teoretyczne dla pozostałych typów triangulacji. Zwracają na to uwagę Fieldingowie (1986, s. 33); z aprobatą o triangulacji jako sposobie na uzupełnianie danych i weryfikowanie rezultatów już uzyskanych piszą też autorzy *Analizy układów społecznych* (Lofland, Snow, Andreson, Lofland 2009, s. 45–46).

Odniesienie stanu rozwoju strukturalnego polskiej sfery publicznej do warunków idealnej sytuacji komunikacyjnej Habermasa pozwoli na identyfikację barier komunikacyjnych, a ogólniej specyfiki polskiego dyskursu publicznego. Dyskursy publiczne na trzech poziomach analizy, wpisujące się w dwie badane narracje oraz odpowiadające im zworniki tematyczne, można badać w oparciu o postulaty krytycznej analizy dyskursu van Dijka (2006, s. 1042–1045). Zgodnie z nimi konieczne staje się uwzględnienie w podjętej analizie struktury: kontekstów historyczno-kulturowych czy ideologiczno-politycznych, w których funkcjonują dyskursy, kategorii uczestników (ich autoidentyfikacji, tworzonych kategoryzacji dotyczących otaczającego ich świata społecznego, możliwości wypracowania między nimi porozumienia) oraz działań społecznych tych uczestników, reguł (tekstów i wypowiedzi jako manifestacji czy realizacji społecznie podzielanych reguł komunikacyjnych czy interakcyjnych) i strategii (np. defensywnych i ofensywnych) dochodzenia do celów uczestników dyskursu.

Podczas analiz dyskursu publicznego między dwiema antagonistycznymi grupami należy również zastosować triangulację danych, czyli odwołać się do wiarygodnych strukturalnych źródeł zastanych i skonfrontować je z danymi wywołanymi. Powinno to umożliwić określenie zakresu i specyfiki interakcji między określonymi emergentnymi właściwościami strukturalnymi i kulturowymi a podejmowanym sprawstwem wspomnianych indywidualnych i zbiorowych podmiotów życia publicznego. Do analizowanych danych zastanych trzeba zaliczyć informacje o zasobach społecznych, ekonomicznych, administracyjno-instytucjonalnych czy infrastrukturalnych badanych społeczności lokalnych, regionalnych i centralnych. Można wykorzystać materiały pozyskane od instytucji samorządowych poszczególnych szczebli: urzędów statystycznych, lokalnych oraz regionalnych organizacji pozarządowych, mediów, by skonfrontować je z danymi wywołanymi, o bardziej subiektywnym charakterze (np. z wywiadów pogłębionych czy fokusów). Do realizacji badań wywołanych w mikro- i mezoskali powinni być zaproszeni przedstawiciele struktur władzy samorządowej, organizacji pozarządowych, szkół

oraz instytucji kościelnych (elit lokalnych, regionalnych). Ważnym elementem weryfikującym badania powinny być wywiady z wybranymi liderami lokalnego i regionalnego życia gospodarczego, które pozwolą lepiej poznać kontekst społeczno-ekonomiczny owych sfer publicznych. Należy podjąć współpracę z tymi osobami w podwójnym charakterze: jako konsultantami (źródło odzwierciedlające działania struktur) oraz jako liderami opinii (źródło wiedzy subiektywnej, przejaw działań sprawczych).

Triangulacja perspektyw poznawczych w kontekście realizmu krytycznego oraz teorii morfogenetycznej powinna opierać się na konfrontowaniu dwóch obrazów świata społecznego, przypisanych do dwóch typów podmiotów, i wskazaniu specyficznych dla każdego z nich sił przyczynowych, które warunkują ich możliwości sprawcze w systemie społecznym i kulturowym. Perspektywy te zostaną określone jako jednostkowa oraz zrzeszeniowa.

Jednostkowa perspektywa poznawcza dotyczy pierwotnych podmiotów działania. Te ostatnie według Archer (2013, s. 265–266) „nie mają prawa głosu w procesie przekształcania struktury i kultury. Nie wyrażają one interesów ani nie organizują się po to, by zrealizować strategiczne cele” w wymiarze społecznym (obywatelskim), gospodarczym czy politycznym. Do tej kategorii społecznej można zaliczyć środowiska bierne obywatelsko, często też wykluczone lub bliskie wykluczenia społecznego czy ekonomicznego (np. prekariat), nieuczestniczące w życiu kulturalnym swoich społeczności lokalnych, pozostające poza grą interesów i idei między głównymi podmiotami badanego systemu społeczno-kulturowego. Nie są jednak pozbawione potencjału sprawstwa.

Zrzeszeniowa perspektywa poznawcza koncentruje się na zbiorowych podmiotach działania. Podmioty te biorą aktywny udział w procesie reprodukcji lub transformacji systemu społecznego i kulturowego. Obejmują one grupy świadome swoich interesów (utrwalonych lub promowanych), ruchy społeczne i zrzeszenia realizujące w obrębie struktury i kultury swoje strategiczne cele (ibidem, s. 265). W kontekście badań nad wzorami uczestnictwa obywatelskiego zbiorowymi podmiotami działania będą grupy społeczne, środowiska społeczno-zawodowe (głównie inte-

ligencja etosowa i nowa klasa średnia) stanowiące zaplecze społeczne dla realizacji zespołu idei (republikańskiego i liberalnego) oraz grupowych interesów wspomnianych elit.

Poprzez zestawienie dwóch obrazów świata społecznego można poznać zakres strukturalnych ograniczeń sprawstwa (różnice w zasobach kapitału ekonomicznego, społecznego, kulturowego) oraz ich subiektywnych percepcji wśród pierwotnych podmiotów działania w stosunku do możliwości sprawstwa aktorów zbiorowych. Proponuję – na podstawie własnego doświadczenia w dziedzinie badań nad funkcjonowaniem lokalnych, regionalnych i centralnych sfer aktywności obywatelskiej – wprowadzić triangulację perspektyw poznawczych badanych podmiotów życia społecznego, zarówno pierwotnych, jak i zbiorowych (tj. związanych z instytucjami samorządowymi, pozarządowymi, biznesowymi). W sensie operacyjnym triangulacja ta sprowadzałaby się do skonfrontowania definicji sytuacji, systemów norm i wartości, interesów badanych przedstawicieli pierwotnych i zbiorowych podmiotów działania, a w efekcie określenia, na ile perspektywy te są aksjologicznie, funkcjonalnie czy mentalnie zbieżne. Rozbieżność perspektyw wyznaczałaby obszary: analizy dysfunkcji czy napięć strukturalnych, takich jak konflikty interesów, analizy tabu lokalnego życia społecznego, diagnozy zjawisk korupcji, nepotyzmu czy oligarchizacji instytucji lokalnych. W ten sposób można by zidentyfikować napięcia między podmiotami reprezentującymi perspektywy zbiorową i jednostkową.

Podsumowanie

Analizy w niniejszym artykule rozpoczęto od zdefiniowania pojęć kluczowych dla problematyki emergentnych poziomów aktywności obywatelskiej (w sferze publicznej i społeczeństwie obywatelskim) oraz wzorów uczestnictwa w nich (sprawstwa). Zaprezentowano założenia ontologiczne i epistemologiczne emergentnego strukturalizmu. Następnie odniesiono się do założeń teoretycznych realizmu krytycznego i teorii morfogenetycznej Margaret Archer. Na płaszczyznach ontologicznej i epistemologicznej przedstawionych teorii podjęto próbę określenia

zespołu postulatów metodologicznych oraz skonstruowania procedury badawczej dla wskazania głównych uwarunkowań zmiany w dziedzinie emergentnych sfer aktywności oraz we wzorach uczestnictwa obywatelskiego Polaków. Propozycję rozwiązania postawionego we wstępie problemu badawczego stanowi triangulacyjna procedura badawcza osadzona w teorii morfogenetycznej i realizmie krytycznym, szczególnie zaś postulaty stosowania triangulacji poziomów analizy emergentnych sfer aktywności obywatelskiej oraz konfrontowania perspektyw poznawczych reprezentowanych przez główne zbiorowe podmioty działania.

Bibliografia

- Archer, M. (1985). Structuration versus morphogenesis. W: S. N. Eisenstadt, H. J. Helle (red.), *Macro-Sociological Theory. Perspectives on Sociological Theory* (s. 58–88). Beverly Hills: Sage.
- Archer, M. (1995). *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. (1996). *Culture and Agency. The Place of Culture in Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. (2000). *Being Human: The Problem of Agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. (2003). *Structure, Agency and the Internal Conversation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. (2007). *Making our Way through the World: Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. (2010). Can reflexivity and habitus work in tandem? W: eadem (red.), *Conversations about Reflexivity* (s. 123–143). London: Routledge.
- Archer, M. (2012). *The Reflexive Imperative in Late Modernity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. (2013). *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, tłum. A. Dziuban. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Archer, M., Bhaskar, R., Collier, A., Lawson, T., Norrie, A. (1998). *Critical Realism: Essential Readings*. London: Routledge.
- Babiński, G. (2004). *Metodologia a rzeczywistość społeczna. Dylematy badań etnicznych*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.

- Bhaskar, R. (1998a). Philosophy and scientific realism. W: M. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson, A. Norrie (red.), *Critical Realism. Essential Readings* (s. 16–47). London–New York: Routledge.
- Bhaskar, R. (1998b). Societies. W: M. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson, A. Norrie (red.), *Critical Realism. Essential Readings* (s. 206–249). London–New York: Routledge.
- Bhaskar, R. (1998c). The logic of scientific discovery. W: M. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson, A. Norrie (red.), *Critical Realism. Essential Readings* (s. 48–102). London–New York: Routledge.
- Bourdieu, P. (1990a). *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, P. (1990b). *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (2005). *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądenia*, tłum. P. Biłos. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Cicourel, A. V. (1984). Etnometodologia. W: E. Mokrzycki (red.), *Kryzys i schizma. Antyścientystyczne tendencje w socjologii współczesnej*, t. 1 (s. 221–302). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Cruikshank, J. (2003). Introduction. W: idem (red.), *Critical Realism. The Difference It Makes* (s. 1–13). London: Routledge.
- Denzin, N. (1970). *The Research Act of Sociology*. London: Butterworth.
- Denzin, N. (2006). *Sociological Methods: A Sourcebook*. London: Aldine Transaction.
- Dijk, T. A. van (2006). Badania nad dyskursem, tłum. G. Grochowski. W: A. Jasińska-Kania, L. M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski (red.), *Współczesne teorie socjologiczne* (s. 1020–1046). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Domecka, M. (2013). Wprowadzenie do polskiego tłumaczenia książki Margaret S. Archer Człowieczeństwo. Problem sprawstwa. W: M. Archer, *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, tłum. A. Dziuban. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Eisenstadt, S. N. (1977). Dynamics of civilizations and development: The case of European society. *Economic Development and Cultural Change*, 25 (do-datek), 123–145.
- Eisenstadt, S. N. (2006). Społeczeństwo obywatelskie i sfery publiczne w perspektywie porównawczej, tłum. A. Manterys. *Studia Socjologiczne*, 3, 5–35.
- Fielding, N., Fielding, J. L. (1986). *Linking Data*. London: Sage.
- Giddens, A. (2001). *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, tłum. A. Szulżycka. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Giddens, A. (2003). *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturacji*, tłum. S. Amsterdamski. Poznań: Zysk i Spółka.
- Konecki, K. (2000). *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lewes, G. H. (1875). *Problems of Life and Mind*, t. 1–2. London: Truebner and Company.
- Lofland, J., Snow, D., Anderson, L., Lofland, L. (2009). *Analiza układów społecznych. Przewodnik metodologiczny po badaniach jakościowych*, tłum. E. Hałas. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Mrozowicki, A., Nowaczyk, O., Szlachcicowa, I. (red.) (2013). *Sprawstwo. Teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Obłój, K. (2007). *Zarządzanie strategiczne*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Ossowska, M. (1985). *Moralność mieszczańska*. Warszawa: Ossolineum.
- Poczobut, R. (2009). *Między redukcją a emergencją. Spór o miejsce umysłu w świecie fizycznym*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Praszkier, R., Nowak, A. (2012). *Przedsiębiorczość społeczna. Teoria i praktyka*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Rybicki, P. (1979). *Struktura społecznego świata. Studia z teorii społecznej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Sawyer, R. K. (2001). Emergence in sociology: Contemporary philosophy of mind and some implications for sociological theory. *American Journal of Sociology*, 107 (3), 551–585.
- Sayer, A. (2000). *Realism and Social Science*. London: Sage.
- Sayer, A. (2010). *Reflexivity and the Habitus*. W: M. Archer (red.), *Conversations about Reflexivity* (s. 108–122). London: Routledge.
- Sawyer, K. R. (2005). *Social Emergence: Societies as Complex Systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Silverman, D. (2007). *Interpretacja danych jakościowych*, tłum. M. Głowacka-Grajper, J. Ostrowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szmatka, J. (1989). *Małe struktury społeczne*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Szmatka, J., Skvoretz, J., Berger, J. (red.) (1997). *Status, Network, and Structure: Theory Development in Group Processes*. Stanford: Stanford University Press.

Szmatka, J., Warriner, Ch. K. (1987). W poszukiwaniu strukturalistycznego paradygmatu w socjologii. *Studia Socjologiczne*, 3–4, 53–84.

Sztompka, P. (2005). *Socjologia zmian społecznych*, tłum. J. Konieczny. Kraków: Wydawnictwo Znak.

Weryński, P. (2010). *Wzory uczestnictwa obywatelskiego Polaków*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe IFiS PAN.

Wnuk-Lipiński, E. (2008). *Socjologia życia publicznego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Wojciszke, B. (2010). *Sprawczość i wspólnotowość. Podstawowe wymiary postrzegania społecznego*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

Wrong, D. (1961). The oversocialized conception of man in modern sociology. *American Sociological Review*, 26 (2), 183–193.

Zarycki, T., Warczok, T. (2014). Hegemonia inteligentka: kapitał kulturowy we współczesnym polskim polu władzy – perspektywa „długiego trwania”. *Kultura i Społeczeństwo*, 4, 27–49.

Emergent levels and spaces in studies of active citizenship: A morphogenetic analysis

The paper focuses on the issues of emergent levels of social reality and the morphogenetic relationships between the social and cultural structure and the agency, as well as on their epistemological and methodological consequences which provide us with theoretical grounds for researching the patterns of civil activity and the functioning of the public sphere. The author attempts to determine how to research complex multi-level emergent phenomena and socio-economic processes in the field of active citizenship.

Keywords: morphogenesis, agency, emergent levels of reality, public sphere, patterns of civil activity.